

Bidel's Matamkadeh, Passing the Manuscripts to Lithograph books

Mostafa La'l Shateri

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities,
University of Neyshabur, Iran¹

Abstract

Identifying and introducing the texts of the Imamate (AS) is one of the great cultural issues that, in the contemporary period, leads to the development of identity among the various segments of society and on the other hand, the basis for new research in this regard. This attitude was identified after examining the works of existing works in libraries and archives, including valuable works in this field of Matamkadeh by Qorban bin Ramazan Badashti Rudbari Qazvini (Bidel), Literary activist and prominent poet of Qajar. The purpose of the present study is to investigate the final text of the mourning text and subsequently analyze the theme of this work. The present study was based on a descriptive-analytical approach to the qualitative approach, including referring to archives and direct observation centers and in some cases digital manuscripts. According to the findings, the mourning, whose primary segment was likely to end between 1838 and 1839 A.D. In the first step, for a decade, and then with the arrival of lithography in Iran (1833 A.D), its text and full texts were published in a wide range of illustrations for the first time in 1849 A.D.

Keywords: Matamkadeh, Bidel, manuscripts, lithograph books, Qajar period

“Received: 2024/10/31 | Accepted: 2025/08/02 | Available Online: 2026/02/07”

1. E-mail: mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir

ماتمکده بیدل، گذر از نسخ خطی به چاپ سنگی

مصطفی لعل شاطری

استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران^۱

چکیده

هدف: شناسایی و معرفی متون مرثی ائمه اطهار (ع)، از جمله موضوعات سترگ فرهنگی محسوب می‌شود که در دوره معاصر از سوی موجب مدرسانی به جریان هویت‌یابی در میان اقشار گوناگون جامعه و از سوی دیگر، زمینه‌ساز تحقیقات نوین در این خصوص می‌گردد. بر این اساس، پس از بررسی آثار مرثی موجود در کتابخانه‌ها و مراکز آرشیوی، ماتمکده، اثر قربان بن رمضان بادشتی رودباری قزوینی (بیدل)، ادیب و شاعر برجسته دوره قاجار شناسایی شد. هدف از پژوهش حاضر، بررسی سیر تولید متن نهایی ماتمکده و سپس واکاوی درون‌مایه این اثر است.

روش / رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و مبنی بر رویکرد کیفی بوده و مراجعه به مراکز آرشیوی و در مواردی نسخه دیجیتال، در کانون بررسی قرار داشته است.

یافته‌ها و نتایج: بر اساس یافته‌ها، ماتمکده که سرایش اولیه آن به احتمال فراوان بین سال‌های ۱۲۵۴ تا ۱۲۵۵ ق پایان یافته است، در گام نخست، طی یک دهه به صورت خطی و سپس با ورود چاپ سنگی به ایران (۱۲۴۹ ق)، برای نخستین بار در سال ۱۲۶۶ ق، به صورت کامل و نهایی در شمارگان گسترده و به صورت مصور منتشر شد.

کلیدواژه‌ها: ماتمکده، بیدل، نسخه خطی، چاپ سنگی، دوره قاجار

«تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸»

مقدمه

دین و مذهب از جمله موضوعات مطرح در زیرساخت‌های فکری جامعه ایران است زیرا می‌توان کلیهٔ اقدار را از آن متأثر دانست. با دستیابی دولت صفویه به قدرت و اعلام رسمی تشیع به عنوان مذهب رسمی ایران از سوی شاه اسماعیل اول، توجه به تشیع و نمودهای آن، در سطح جامعه و کلیهٔ جریان‌های فرهنگی - از جمله ادبیات - مورد اهتمام قرار گرفت. اگرچه تا پیش از آن پرداختن به مضامین شیعی در آثار ادیبان قابل مشاهده بود، در این دوره و پس از آن (قاجاریه)، با تأکید بیشتر در دستور کار حامیان و خالقان آثار ادبی قرار گرفت. در این بین موضوع مهم، تأثیرپذیری اهل هنر و ادب از جامعه‌ای است که در آن باورهای شیعی، غالب شده است. هنرمندان به عنوان یکی از اقدار مؤثر در قوام این جریان، در تلاش بودند تا با نگرشی که از سویی مبنی بر هنجارهای حاکم و از سویی دیگر در راستای مطالبات مخاطبین باشد، به خلق اثر بپردازند. البته در این میان، علایق شخصی شاعر نیز موضوعی است که بر کیفیت ظاهری و محتوایی اثر تأثیرگذار بود. از جمله موضوعاتی که در جامعهٔ شیعی ایران به عنوان یکی از نمادهای مورد استقبال فردی و جمعی مورد توجه قرار گرفت، شهادت ائمهٔ اطهار (ع) بود. معمولاً از این وقایع به عنوان حوادث غم‌انگیز عرصهٔ دین، در گسترهٔ تاریخ، تفسیر و تحلیل‌های گوناگونی ارائه شده است و راویان مختلف در آثار منظوم و منثور، آن حوادث را به نحوه‌ای انحصاری و گاه توأم با گریه برداری از آثار پیشینیان روایت می‌کردند. از این رو، رویکردی ویژه در نگاه راویان وقایع شهادت ائمهٔ اطهار (ع) به ویژه در دورهٔ صفوی و قاجار ایجاد شد که شاید بتوان آن را تبدیل تاریخ‌نگاری به داستان‌نویسی، برای بخشیدن وجههٔ عمومی به موضوعات خاص در تاریخ اسلام دانست. عمده‌ترین دلیل این تحولات را به احتمال فراوان باید جذبات ابعاد فردی و اجتماعی زندگی ائمه (ع) و دلبستگی مردم به سیرهٔ آنان دانست. آثار تولیدی تا حد زیادی دارای ویژگی‌های هنری ممتاز در عرصهٔ مرثیه‌سرایی بود، به نحوی که در دورهٔ قاجار آثار ممتازی به این شیوه تولید گردید که در بردارندهٔ ابعاد گوناگونی از فرهنگ شیعی محسوب می‌شود. از این آثار، ماتمکده، اثر قربان بن رمضان بادشتی رودباری قزوینی مشهور به بیدل - متعلق به دوره قاجار - را می‌توان برشمرد که در زمرهٔ آثاری همچون *طوفان البکاء* (اثر جوهری) و *دیوان سرباز* (اثر بروجردی) و بازتابی از باورها و خواست فزایندهٔ جامعهٔ قاجار بود.

پیشینه پژوهش

در زمینهٔ معرفی و بررسی *ماتمکدهٔ بیدل* پژوهش‌های اندکی انجام شده است. حمید عابدی‌ها و همکاران (۱۳۹۱) در مقالهٔ «نقد و تحلیل ادبی، تعلیمی و تاریخی ماتمکدهٔ بیدل قزوینی» کوشیده‌اند تا شرح مختصری پیرامون ترجمهٔ حال مصنف و جایگاه ادبی و میزان تأثیرگذاری او در نوع ادبی مرثیه و مقتل‌نویسی ارائه دهند و به نقش عنصر تعلیم در این اثر با ذکر بعضی عناوین و نقل نمونه‌ای مختصر اشاره کرده و آنگاه در نقد محتوایی - ساختاری آن، شواهدی ذکر کنند.

عابدی‌ها (۱۳۹۴) در مقاله‌ای دیگر با عنوان «شرح احوال و ارزش‌های ادبی ماتمکدهٔ بیدل قزوینی» بر آن بوده است تا به ترجمهٔ حال بیدل و مسایل کلی ماتمکده و نیز روش تصحیح و توضیح اثر اشاره کند و سپس برخی از ویژگی‌ها و ارزش‌های ادبی را - از جمله آنچه به نظم، نثر، بلاغت، سبک و تأثیرها و تأثرها برمی‌گردد - به میان آورده و با ذکر نمونه‌هایی، به نقد محتوایی - ساختاری این اثر بپردازد. با این حال، دو پژوهش مذکور، در بسیاری از موارد، همچون شرح

حال مؤلف، معرفی محتوایی اثر و معرفی نسخه‌های خطی، ناقص است و هیچ اشاره‌ای به نمونه‌های چاپ سنگی و تحوّل آن نشده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و مبنی بر رویکرد کیفی، بوده و مراجعه به مراکز آرشیوی و در مواردی نسخه دیجیتال، در کانون بررسی قرار داشته است.

مرثیه سرایی در میان شیعیان ایران

پس از تثبیت و ترویج تشیع از سوی حکمرانان صفوی و حکومت‌های کوتاه‌مدت افشاریه و زندیه که گاه نیز توأم با قبض و بسط‌هایی بود، موقعیت دینی و مذهبی در عصر قاجار به گونه‌ای خاص استمرار یافت که تأثیری آشکار بر کلیه مناطق ایران داشت. کشور از رنگ کاملاً مذهبی برخوردار بود و شاهان قاجار چهره مذهبی خود - خواه حقیقتاً مبتنی بر باور قلبی و خواه در راستای عوام‌فریبی - را روزبه‌روز نمایان‌تر می‌کردند. نگاهی به کارنامه این پادشاهان نشان می‌دهد که در مجموع گرایش‌های دینی داشته و با انجام فرایض و ساخت و بازسازی مکان‌های مذهبی و احترام به مقامات روحانی، اظهار دینداری می‌کرده‌اند. زندگی آقا محمدخان نشان می‌دهد که اثری از دیانت شدید و کاملاً سنتی و متمایل به کهنه‌پرستی در او وجود داشت. فتحعلی شاه به نفوذ روحانیت علاقه‌مند بود و همین امر باعث شد در دوره او سیاست مذهبی یکسانی به کار گرفته شود. محمدشاه تا حدودی به واسطه افکار صوفیانه، به تنش با علمای شیعی پرداخت اما همچنان باورهای شیعی داشت. ناصرالدین شاه به بهبود رابطه دولت و علمای مذهبی کمک کرد و در دوره حکومت او، ارتباط بین دولت و علمای دینی برقرار بود و در پی آن، نمودهای شیعی با تأکید بیشتر از سایر حکمرانان قاجاری دنبال شد (آلگار، ۱۳۶۹: ۱۶۹، ۱۴۹، ۸۴، ۷۹؛ حائری، ۱۳۹۴: ۳۵۰-۳۳۰؛ طایفی، ۱۳۸۹: ۱۰۱).

با وجود جریان حاکم بر جامعه، طبیعی بود که پرداختن به مضامین نمادین شیعی در آثار شعرا و هنرمندان در اولویت قرار گیرد. در این زمینه می‌توان به توجه گسترده به موضوع شهادت ائمه اطهار (ع) و به ویژه امام سوم شیعیان اشاره داشت.

یکی دیگر از این نمودها را می‌توان در محافل «شبه‌گردانی» یا «شبه‌خوانی» یا «تعزیه» شاهد بود که بر پایه قصه‌ها و روایات مربوط به زندگانی و مصائب خاندان پیامبر (ص) و با تأکید بر وقایع و فجایعی که در سال ۶۱ ق در کربلا برای امام حسین (ع) و خاندانش پیش آمد، بنا شده بود (لعل شاطری، ۱۳۹۷: ۱۴۵-۱۴۳؛ رحیمی، ۱۳۹۶: ۳۸-۳۶).

با بررسی سیر رشد و گسترش توجه به نمادهای شیعی در باور جمعی - از سوی حکمرانان و عموم مردم - می‌توان دریافت که بسترهای لازم برای بروز این تحولات و خلق آثاری در این حوزه، از سال‌های نخستین قاجاریه آغاز شده بود. علاوه بر احیا و رواج سنت تعزیه خوانی، در عرصه ادبیات خلق آثار بیشتر نسبت به گذشته در رثای ائمه اطهار (ع) مبتنی بر خواست فزاینده مخاطبان بود.

در همین راستا، رواج صنعت چاپ (سربی و سنگی) نیز امکان انتشار آسان‌تر آثار را به همراه داشت.

با توجه به سیر تحولات ادبی-تاریخی می‌توان دریافت که یکی از موضوعات مورد توجه ادیبان، مقتل نویسی^۱ بود که بخش مهمی از تاریخ نویسی در حوزه‌های شیعی در چند سده اخیر را تشکیل می‌دهد. با وجود این که اهمیت عزاداری برای امامان شیعی با رویکردی ویژه به واقعه کربلا و قیام امام حسین (ع) از پیش از دولت صفوی در شرق ایران کاملاً مشهود بود، با روی کار آمدن قاجاریه، مراسم سوگواری عاشورا جانی تازه یافت و متونی تازه در این زمینه تألیف شد. این وضعیت همچنان رو به رشد بود و تا انتهای دوره قاجار با قوت تمام ادامه یافت و آثاری در این زمینه - از نثر و نظم - بر میراث پیشین افزوده شد.

نکته قابل توجه در مقتل نویسی‌های دوره قاجار آن است که عمدتاً از زاویه اندوه و غم و مصیبت و ابتلا، به موضوع پرداخته و کوشیده شده است تا پیش از آن که متنی تاریخی در اختیار مخاطب قرار گیرد، اثری حزن آور، به قصد روضه خوانی و تحریک احساسات و عواطف، تولید شود. غالب این آثار برای مجالس سوگواری و با هدف فراهم سازی زمینه برای عزاداری‌های عمومی تألیف شده است.

از جمله آثاری که از دوره صفوی به بعد به صورت نسخ خطی بوده و در دوره قاجار به چاپ رسیده است، می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد: ابتلاء الاولیاء، ازاله الاوهام فی البكاء، اکسیر العباده فی اسرار الشهاده، امواج البكاء، بحر البكاء فی مصائب المعصومین (ع)، بحر الحزن، بحر الدموع، بحر غم، بستان ماتم، بکاء العین، بلاء و ابتلاء، بیت الاحزان، خلاصه المصائب، دمع العین علی خصائص الحسین (ع)، الدمعة الساکبه فی المصیبه الراتبه، ریاض البكاء، روضه حسینی، روضه الخواص، روضه الشهداء (ع)، ریاض الاحزان، ریاض الشهاده فی ذکر مصائب الساده، سر الاسرار فی مصیبه ابی‌ائمه الاطهار (ع)، طریق البكاء، طوفان البكاء، عمان البكاء، عین البكاء، عین الدموع، فیض الدموع، قبسات الاحزان، کنز الباکین، کنز المحن، کنز المصائب، لب عین البكاء، لسان الذاکرین، مبکی العیون، مجالس المفجع، مجری البكاء، مجمع المصائب فی نوائب الاطائب، محرق القلوب، محیط العزاء، مخزن البكاء، معدن البكاء فی مقتل سید الشهداء (ع)، مفتاح البكاء فی مصیبه خامس آل عبا (ع)، مفتاح البكاء، مناهل البكاء، منبع البكاء، مهیج الاحزان، نجات العاصین، نور العین فی جواز البكاء، وسیله البكاء، وسیله النجاه، ینبوع الدموع.

اسامی این آثار نشان می‌دهد که چند مفهوم کلیدی در آن‌ها مورد توجه بوده است: بکاء، حزن، ابتلا، اشک و مصیبت. به عبارتی، شهادت ائمه (ع) و به ویژه واقعه کربلا در دوره قاجار، بیشتر از این منظر مورد توجه قرار داشته و نگرش تاریخی در آن‌ها کمتر مد نظر بوده است (جعفریان، ۱۳۸۷: ۳۸-۳۶).

با بررسی دیوان‌های سروده شده در دوره قاجار همچون ماتمکده، گونه‌ای از ادبیات منظوم قابل مشاهده است که مبنی بر الگوهای مقتل نویسی بوده و در آن مرثیه سرایی مذهبی نیز مورد نظر قرار گرفته است.

در ایران، از دوره حکومت آل بویه که تشیع رونق و رواج یافت و نام ائمه اطهار (ع) حرمت خداداد خویش را بازیافت، شعرای ایرانی در مدح و رثای خاندان نبوت سخن سرایی می‌کردند تا نوبت به صفویه رسید و شاعری چون محتشم کاشانی

۱. برای اطلاع بیشتر از سنت مقتل نویسی، ر.ک. (صفا، ۱۳۷۱: ۲/۴۲۹۰؛ رستگار، ۱۳۸۰: ۱۸۰؛ صاحبی، ۱۳۷۳: ۳۱).

در دربار شاه پهماسب اول، مشهورترین مرثیه‌گوی مذهبی ایران شد. اگرچه قبل و بعد از او شعرای بسیاری به خلق آثاری پرداخته بودند^۱، به شهرت و محبوبیت او در نزد مردم دست نیافتند (افسری کرمانی، ۱۳۷۱: ۱۱۰/۱؛ رضازاده شفق، ۱۳۵۲: ۵۶۴). در میان اهل ادب و تحت حمایت دربار قاجار، از سویی به واسطه رواج مجالس روضه خوانی و از سوی دیگر به دلیل توجه پادشاهان و رجال درباری به برپایی مراسم سوگواری به خصوص در ایام محرم و صفر، مرثیه سرایی رونق تازه‌ای یافت و آثار برجسته‌ای در این زمینه تولید شد (مردانی، ۱۳۸۱: ۵۰).

یکی از دلایل رشد این گونه شعری، علایق هنری در راستای نگرش مذهبی حکمرانان قاجار بود. فتحعلی شاه مشوق شعرا و ادبا و تخلص شعری او خاقان بود. ناصرالدین شاه نیز دارای طبع شعری بود و اعطای القابی چون «ملک الشعرا» و «شمس الشعرا» نشان دهنده علاقه او به شاعران بود (شمیم، ۱۳۸۹: ۳۸۷-۳۸۶). افزون بر آن، ناصرالدین شاه خود دارای قریحه شاعری و توانایی سرودن بود و از او با تخلص «ناصر» اشعاری به یادگار مانده است. همچنین او گاه از سوی اطرافیانش به این خاطر مورد تمجید قرار می‌گرفت^۲ (معتبرالممالک، ۱۳۹۰: ۳۶). با بررسی دیوان برجای مانده از ناصرالدین شاه می‌توان دریافت که در میان سروده‌ها و اشعار او، مرثی و اشعار مذهبی از جایگاه ویژه برخوردار است. به عنوان نمونه او علاقه خاصی نسبت به امام حسین (ع) و سایر شهدای کربلا داشت و این طرز تفکر، در اشعارش نمود یافته است (قاجار، ۱۳۹۰: ۹۳-۹۲).

در پی ایجاد بسترهای مذهبی از سوی حکمرانان در عصر قاجار - خواه بر اساس علاقه و باورهای قلبی و خواه در راستای کسب مشروعیت - فضایی برای شاعران فراهم گردید تا در سرایش اشعار در ثنای اهل بیت (ع) به طبع آزمایی بپردازند. به دنبال آن، توجه به نمادهای شیعی همچون شهادت خاندان نبی مکرم اسلام (ص) از موضوعاتی بود که حامیان و مخاطبان آن، تمامی اقشار جامعه را شامل می‌شد. بر این اساس، موجی از تولید آثار مقتل‌گونه، حیات ادبی جامعه را در بر گرفت، چنانکه ماتمکده رامی‌توان نمونه‌ای از این‌گونه نگرش در میان اهل فرهنگ در عصر قاجار دانست.

زندگینامه بیدل

قربان بن رمضان بادشتی رودباری قزوینی، متخلص به بیدل در باغ دشت از روستاهای الموت در توابع قزوین (باریک‌بین، ۱۳۹۰/۲: ۳۶۹) و به احتمال فراوان در حدود سال‌های ۱۲۰۸-۱۲۰۶ ق^۳ به دنیا آمد. از دوران زندگانی این شاعر اطلاعات دقیقی در دست نیست و تنها منبع معتبر، شرح حال مختصری است که او در دیباچه ماتمکده نگاشته است. بنا به گفته بیدل، دوران جوانی را صرف فراگیری علوم رایج در مدارس کرد و بیش از همه به مباحثه در علوم دینی پرداخت (بیدل، ۱۲۶۶: دیباچه). در توضیح جایگاه علمی بیدل با توجه به نبود منابع تاریخی هم‌عصر با بیدل، در تنها منبع موجود،

۱. به عنوان نمونه می‌توان به روضه‌الشهداء اثر ملاحسین کاشفی شاعر معاصر با سلطان حسین بایقرا (۹۱۱-۸۷۵ ق) اشاره داشت.

۲. با این حال، اشعار باقی مانده از ناصرالدین شاه از لحاظ کمیت چشمگیر نبوده و شامل سروده‌های مذهبی و مرثی، رباعیات، قطعات، مخمس و غزلیات ناتمام و پراکنده و مفردات می‌باشد. اما اشعار او از لحاظ کیفیت از مفهوم و معانی قابل توجه و ارزشمندی برخوردار است (قاجار، ۱۳۹۰: ۸۹).

۳. تاریخ تولد بیدل در منبعی ذکر نشده و سال ارائه شده تقریبی و از کسر تاریخ آغاز کتابت (۱۲۴۹-۱۲۴۸ ق) از سن بیدل در آغاز کتابت (۴۱-۴۰ سالگی) به دست آمده است.

قصص العلماء اثر میرزا محمد تنکابنی (۱۳۰۲-۱۲۳۵ ق)، بیدل با عنوان «ملاقربانعلی» معرفی شده است. به کارگیری پسوند ملا از سوی تنکابنی که فردی فقیه، رجال شناس، ادیب و پژوهشگر شیعی بود (تنکابنی، ۱۳۸۳: ۱۸۸)، گواه آن است که بیدل - با توجه به معنای این کلمه در دوره قاجار - فردی درس خوانده، دارای سواد و تحصیلات عمیق به ویژه در زمینه علوم دینی بوده است (جمال زاده، ۱۳۴۱: ۴۰۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴/۲۱۴۲۴).

از دیگر وجوه فردی و اجتماعی زندگانی بیدل اطلاعاتی در دست نیست و گویا پس از فراگیری علوم «مدتی به قصد ملاحظه آیات و آثار حضرت ذی الآیات و الآثار و تماشای بدایع و صنایع ایزد ذوالجلال در بلدان و امصار در کمال کلال و ملال» به سر برده (بیدل، ۱۲۶۶: دیباچه) و در چهل سالگی در پی خوابی، انقلابی درونی در او ایجاد شده، چنانکه بیان داشته است:

«در آن خواب جوانی دیدم نورانی که سراپای جسمش از جان سرشته، اما ندانستم که انسان بود یا فرشته؟ چون دیده بر من گماشت لوحی در پیش چشم باز داشت که در آن لوح به خط جلی نوشته بودند: مَنْ بکی أو أبکی أو تباکی فی مُصِیْبَةِ الْحُسَیْنِ وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ. من از دیدن آن نوشته به مطلب برخورد و به منزل رستگاری پی بردم و دانستم که اگر از برای این بنده تبه روزگار رستگاری بوده باشد، در خدمتکاری جناب سید الشهدا (ع) است، از راهی که بتوانم. چون از خواب بیدار شدم به این خیال افتادم که کتابی در مصیبت آن بزرگوار تألیف نمایم که در روزگار بماند» (همان: دیباچه).

گویا بیدل پس از این خواب برای مدتی آغاز تألیف را به تأخیر انداخت، به نحوی که عقوبت این عمل را به طاعون سال ۱۲۴۸ ق - که سراسر قزوین را دربرگرفته و در پی آن افراد بسیاری از بین رفتند - بیان کرده است. پس در همان زمان نذر می کند تا اگر از این بلارهایی یابد، نوشتن کتاب را آغاز نماید و چون به برکت تربت مزار امام حسین (ع) از این بلارهایی یافت، به مطالعه کتاب های روایی و احادیث مرتبط پرداخته و سرایش اثرش را - توأمان به نظم و نثر - آغاز کرده است. بیدل درباره سرایش ماتمکده بیان داشته است:

«از تقدیرات الهیه، حدیث وداع جناب سید الشهدا (ع) به نظرم آمد و به مطالعه آن حدیث پرداختم. پس رقتی به من دست داد و گریه بسیاری کردم و شروع به نوشتن آن نمودم به طریق ترکیب نظم و نثر. چون وداع آن بزرگوار را با احوالاتی که در آن میان واقع شده بود نوشتم، دیدم سه چهار مجلس بلکه بیشتر شد. چون ملاحظه اسلوب کردم، دیدم این کتاب اگر ان شاء الله تمام شود، در یک جلد نمی گنجد باید دو جلد شود. با خود گفتم پس بهتر آن است که این مجلس را اول جلد ثانی قرار بدهی و این جلد را تمام کنی و بعد جلد اول را شروع و احوال قبل از این مجلس را در جلد اول بیان نمایی. پس مشغول تألیف شدم به این طریق که همان اصل وقایع را مجلس به مجلس نوشتم و از برای هر مجلسی یک خطبه فارسی به طریق براعت استهلال ایراد نمودم و به نوشتن دیباچه اول کتاب و بعضی مقامات دیگر از قبیل توحید و معراجیه و قصاید، چنانکه در تصانیف و تألیف مصنفین و مؤلفین دیگر متداول است، پرداختم. از این که جلد

۱. هرکس در مصیبت امام حسین (ع) بگرید یا بگریاند و یا (اگر گریه اش نیامد) خود را به حالت گریه درآورد، جسدش بر آتش حرام شده و بهشت بر او واجب می گردد.

ثانی تقاضای آن‌ها را ندارد و همه آن‌ها را وا گذاشتم که در جلد اول بر وجه اتم و اکمل ایراد نمایم» (همان: دیباچه).

بر اساس اشاره بیدل به تألیف کتاب در سال بعد از طاعون قزوین، به نظر می‌رسد سال آغاز تألیف، ۱۲۴۹ ق بوده است^۱ و در این بین چند سالی به سبب گرفتاری‌های شخصی و اجتماعی، در کار بیدل وقفه ایجاد شده و «اتمام این جلد ثانی و تألیف جلد اول در عهده تأخیر و تعطیل افتاد» (همان: دیباچه). او در خاطراتش گاه به این گرفتاری‌ها اشاره کرده و مؤلف قصص العلماء به نقل از بیدل چنین آورده است:

«این کتاب مصیبت را قدری نوشتم، پس مقروض شدم و دماغ سوخته و چیزی نداشتم و نوشتن کتاب را ترک نمودم. پس در وقت مغرب در خانه را کوبیدند، بیرون رفتم، دیدم شخصی یک کیسه پول وجه نقد سر به مهر به من داد و فرمود: این تنخواه را به قرض خود بده و کتاب مصیبت را انجام بده» (تنکابنی، ۱۳۸۳: ۱۸۸-۱۸۹).

گویا پس از آن نیز مشکلات مالی مانع به پایان رساندن ماتمکده بوده است چنان که «در وقتی از اوقات، پریشان و مدیون شده، پس به اصفهان خدمت حجه الاسلام [سید محمدباقر شفتی] شرفیاب شد و درد پریشانی خویش به آن جناب عرضه داشت. آن بزرگوار مبلغ یک صد تومان وجه نقد به بیدل داده و مبلغ یک صد تومان هم در بروجرد به نزد تاجری برات کرد که بیدل وجه برات را قبض گیرد» (همان: ۱۸۹).

بر اساس شواهد موجود به نظر می‌رسد که بیدل شاعری وابسته به ارکان دولتی نبود و مشکلات مالی او، ریشه در این جریان داشت زیرا «هرگز برای غیر اهل بیت (ع) مدح نمی‌گفت و هجو نمی‌کرد، بلکه اشعارش منحصر به مراثی و مصیبت است، مگر این که یک رباعی برای حاجی میرزا آقاسی، وزیر سلطان محمدشاه گفته و آن این است:

نگذاشت برای شاه حاجی درمی شد صرف قنات و توپ هر بیش و کمی
نه مزرع دوست را از آن آب نمی نه ... خصم را از آن توپ غمی

چون میرزا آقاسی استماع نمود، به اموال او را انجاح و انجام داد» (همان: ۱۸۸). از این رو، به احتمال فراوان بیدل دارای شغل و حرفه‌ای خاص نبوده و محل امرار معاش او گویا حاصل از عایدات مدّاحی و نوحه سرایی به ویژه در ایام محرم و صفر در محدوده قزوین بود.

در آن دوران سنت برپایی مراسم عزاداری در راستای یادبود واقعه کربلا در شهرهای مختلف همچون قزوین با استقبال فزاینده همراه بود، به نحوی که تکیه دولت، جوانشیر و افشارهای قزوین در عصر صفوی را می‌توان نمادهایی از این جریان دانست که در کنار سایر فعالیت‌ها، تمرکز ویژه آن‌ها بر مراسمات محرم و صفر بود.

۱. در ابتدای مجلس پانزدهم، بیدل چنین آورده است: «ای دوستدار حسین (ع)، اگر دیده بینای محبت را بگشایی و به دقت نظر بصیرت ملاحظه فرمایی، واقعه کربلا را که هزار و یکصد و هشتاد و هشت سال قبل از این اتفاق افتاده امروز در همین مجلس که نشستہ‌ای به رأی العین می‌توانی مشاهده نمایی» که بیانگر آن است، آغاز و تداوم تألیف اثر ۱۲۵۰-۱۲۴۹ ق بوده است.

پس از آن در دوره قاجار نیز بر تعداد تکیه‌های قزوین افزوده شد، چنانکه در سرشماری ۱۲۹۹-۱۲۹۸ ق نام نه تکیه در این شهر ثبت گردید که عبارت بودند از: تکیه حاج میرزا فصیح، تکیه آقا حسین نایب، تکیه حاج اسماعیل، تکیه میرزا احمدخان، تکیه چاووش‌ها، تکیه تنورسازان، تکیه طاق بهلول، تکیه قلاق و یک تکیه در محله دباغان^۱ که تا زمان انقلاب مشروطیت تکیه‌های مزبور در ماه‌های محرم و صفر و گاه در ماه رمضان آماده بودند و مراسم روضه‌خوانی و تعزیه در آن‌ها برپا می‌شد (ورجانود، ۱۳۷۷: ۸۹۲/۲، ۸۸۹).

در چنین شرایطی، اوضاع مناسب برای رشد و ارائه آثار دینی در زمینه مرثی‌های اهل بیت (ع) و به‌ویژه واقعه کربلا در قزوین فراهم بود، چنانکه طوفان البکاء، اثر میرزا ابراهیم جوهری و پس از آن ماتمکده، اثر بیدل در محیط فرهنگی این شهر به وجود آمدند.

نسخ خطی ماتمکده

بر اساس نسخ خطی برجای مانده، دریافت می‌شود که ماتمکده پس از سرایش، در سال‌های گوناگون توأم با افزوده‌ها و تغییراتی بوده است تا سرانجام انتشار اثر به صورت چاپ سنگی، منجر به ویرایش نهایی از سوی مؤلف می‌گردد. به احتمال فراوان، قدیمی‌ترین نسخه خطی در دسترس از این اثر، به کتابت احمد بن رمضان علی مربوط به ۱۲۵۵ ق، محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره بازیابی ۸۳۰ است. مشخصات ظاهری این نسخه که در آن صفحات آغازین متن دچار افتادگی شده، عبارت است از: ابعاد: ۱۵×۲۰cm، جلد: تیماج سبز، خط: نستعلیق، تعداد اوراق: ۱۲۰، تعداد سطر: ۱۸، اندازه نوشتار: ۱۴×۷cm. آغاز: «ای خدا خواهم دلی لب ریز خون/ دیده‌ای سیل سرشکش لاله‌گون/ سینه خواهم سربسر آتشکده/ ناله‌هایی جمله نار موصده [...]». انجامه: «[...] متوجه کوفه گردیدند و اهل بیت و سرهای شهدا را به یکبار دفعه داخل شهر گردانیدند سلام الله علی‌الحسین و لعنه الله علی‌القوم الضالمین».

در حاشیه اوراق ابتدایی یادداشتی چنین مشاهده می‌شود: «حرره اقل الطلبة احمد ابن رمضان علی فی مدرسه الفخریه فی یوم نوزدهم شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۵۵» و در صفحات پیش از آغاز متن، یادداشت تملک ملا اسماعیل واعظ سبزواری مورخه ۱۲۵۸ ق قرار دارد (تصاویر ۴-۱).

پس از این تاریخ، نسخه‌های متعددی از ماتمکده در مراکز آرشیوی نگهداری می‌شود که وجه قالب آن‌ها، در برخی از صفحات افتادگی دارد و فقط ۳۰ مجلس است که در ادامه به نمونه‌های اشاره می‌شود:

نسخه کتابت شده توسط سید حسین بن حاجی سیدرضی (میرزا جان) به تاریخ ۱۲۵۶ ق، محفوظ در کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم به شماره بازیابی ۵۰۵۸-۲۵/۱۴۸. مشخصات ظاهری این نسخه عبارت است از: ابعاد: ۲۱×۱۵cm، جلد: تیماج، خط: نسخ، تعداد اوراق: ۳۰۱، تعداد سطر: ۱۹. آغاز: «اصغر تو تشنه لب کام و دل کباب/ اکبر تو زهر نوشد جای آب [...]». انجامه: «[...] پس امر کرد که آن عاقبت بخیر را از مجلس بیرون کشیدند و گردن زدند و سיעلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون» (تصاویر ۶-۵).

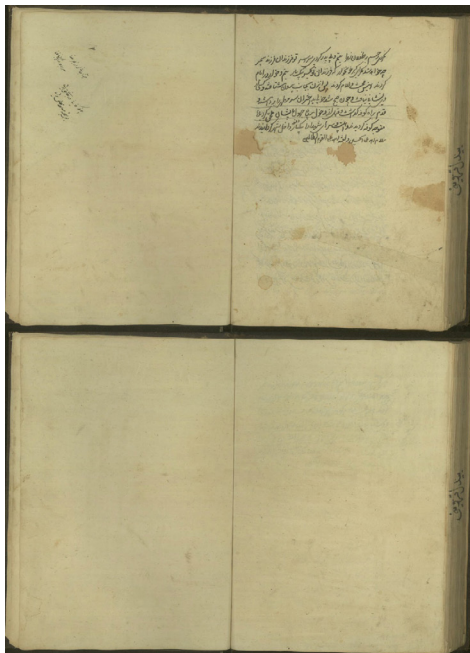
۱. البته گاه مراسم تعزیه به صورت سیار و فاقد مکان بود، چنانکه سیاحی فرانسوی در سفر به قزوین (۱۲۹۸ق) یکی از آن‌ها را توصیف کرده است (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۱۹).

دیگر نسخه کتابت شده توسط محمدصادق یزدی به تاریخ ۱۲۵۷ ق، محفوظ در کتابخانه وزیری یزد به شماره بازیابی ۲۹۷۱ است. مشخصات ظاهری این نسخه عبارت است از: ابعاد: ۲۲×۱۵cm، جلد: تیماج، کاغذ: ترمه اصفهان، خط: نسخ، تعداد اوراق: ۲۱۷، تعداد سطر: ۱۹. آغاز: «ستایش بی آرایش طبیبی را سزاست که شوق بلایش درمان دردهای بی دواست [...]». انجامه: «[...] بیدل ار خواهی خواهی بهشت جاودان/گریه کن دایم به شاه تشنگان». در ترقیمه این نسخه چنین آمده است: «فی یوم الخمسین غره شهر ذی القعدة الحرام فی دار السلطنة قزوین فی مسجد السلطانی بید احقر العباد محمدصادق الیزدی الاصل مسکن القزوین فی سنه ۱۲۵۷» (تصاویر ۸-۷).

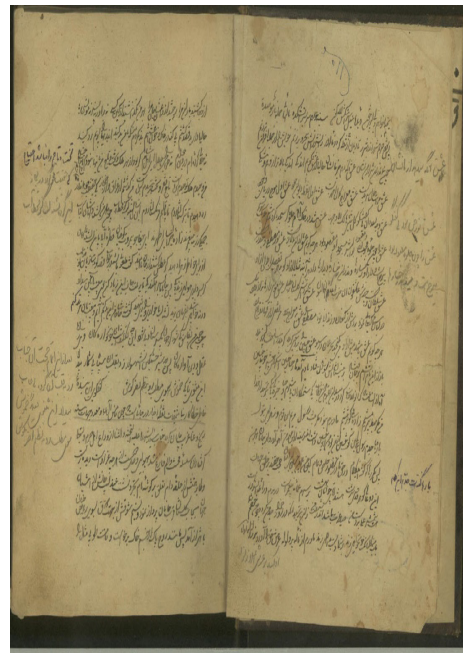
نسخه دیگر، کتابت شده در ۱۲۵۸ ق، محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره بازیابی ۷۹۷۰ است. مشخصات ظاهری این نسخه عبارت است از: ابعاد: ۲۲×۱۳cm، جلد: تیماج، خط: نستعلیق، تعداد اوراق: ۱۲۴، تعداد سطر: ۱۷. آغاز: «ستایش بی آرایش طبیبی را سزاست که شوق بلایش درمان دردهای بی دواست [...]». انجامه: «[...] آن لعین گفت که زینهار این امر را افشا مکنید که صلاح یزیدپرستان نیست الا لعنه الله علی القوم الضالمین سنه ۱۲۵۸» (تصاویر ۱۱-۹).

دیگر نسخه کتابت شده توسط محمدباقر بن محمدجعفر به تاریخ ۱۲۶۱ ق، محفوظ در کتابخانه وزیری یزد به شماره بازیابی ۱۵۰۲ است. مشخصات ظاهری این نسخه عبارت است از: ابعاد: ۳۱×۲۰cm، جلد: مقوایی، خط: نستعلیق شکسته، تعداد اوراق: ۱۳۶، تعداد سطر: ۲۵. آغاز: «ستایش بی آرایش طبیبی را سزاست که شوق بلایش درمان دردهای بی دواست [...]». انجامه: «[...] به امر یزید بی عاقبت آن عاقبت به خیر را از مجلس بیرون کشیدند» (تصاویر ۱۳-۱۲). در ادامه تصویر نسخ خواهد آمد:

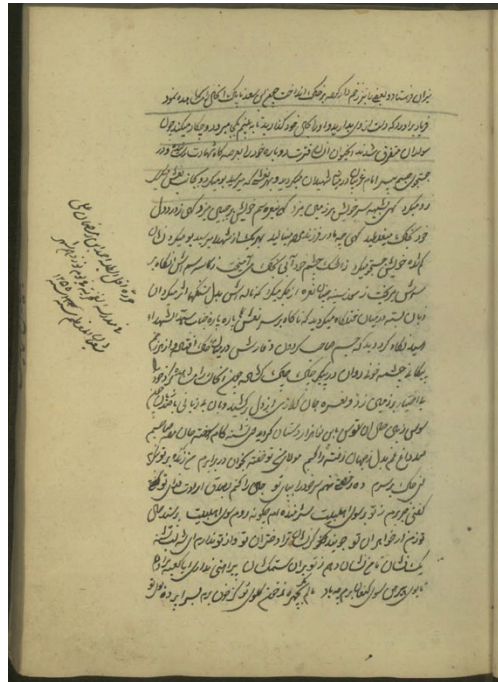
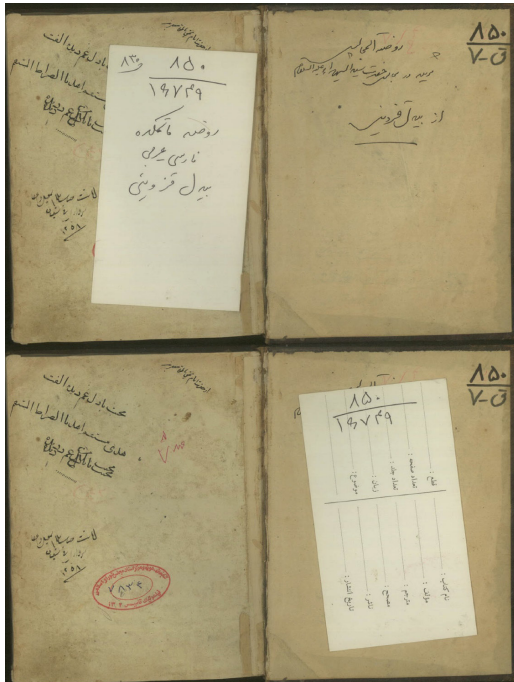
نسخه به شماره بازیابی ۸۳۰ محفوظ در کتابخانه مجلس در تهران، مورخ ۱۲۵۵ ق.

تصویر ۲: انجام.

تصویر ۱: آغاز.

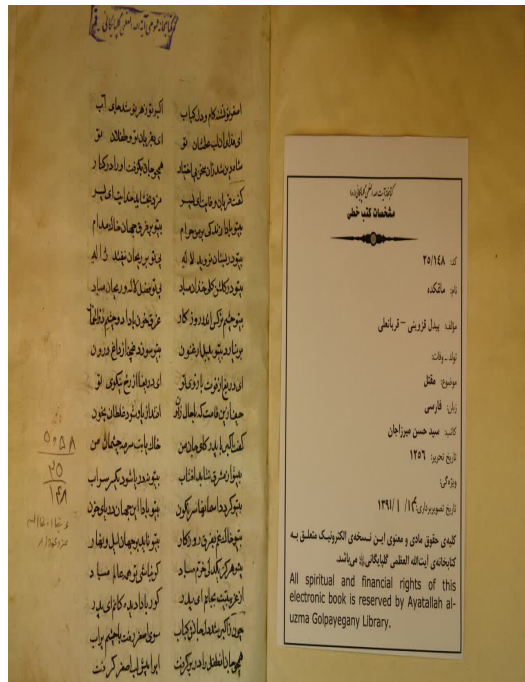
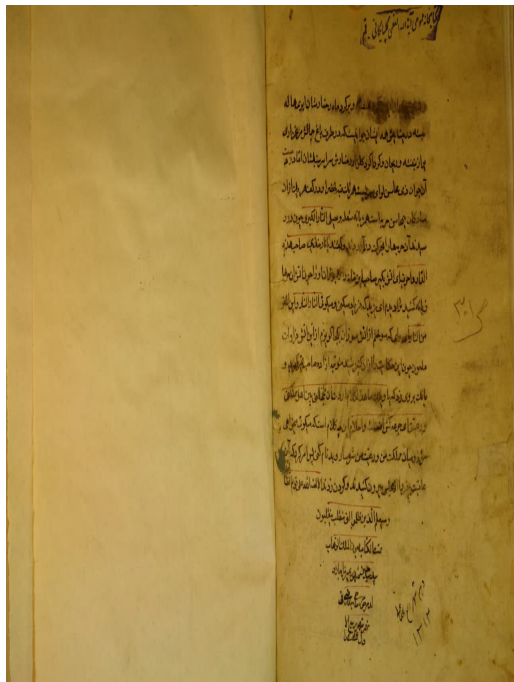

تصویر ۴: یادداشت تملک.

تصویر ۳: یادداشت کاتب.

نسخه به شماره بازایی ۵۰۵۸-۲۵/۱۴۸

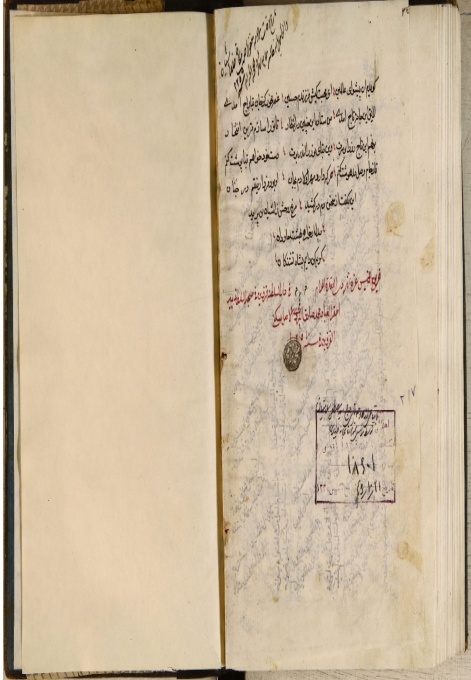
محفوظ در کتابخانه آیت الله گلپایگانی در قم، مورخ ۱۳۵۶ ق.

تصویر ۶: انجام.

تصویر ۵: آغاز.

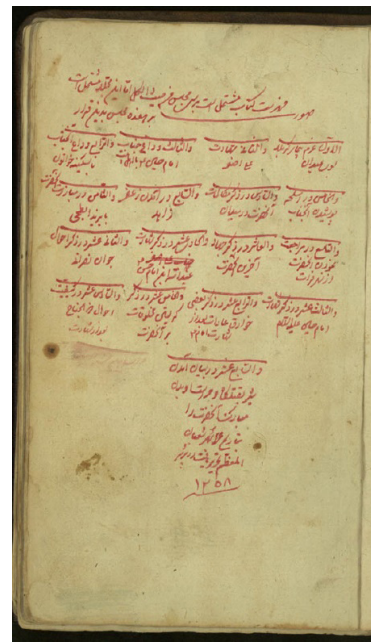
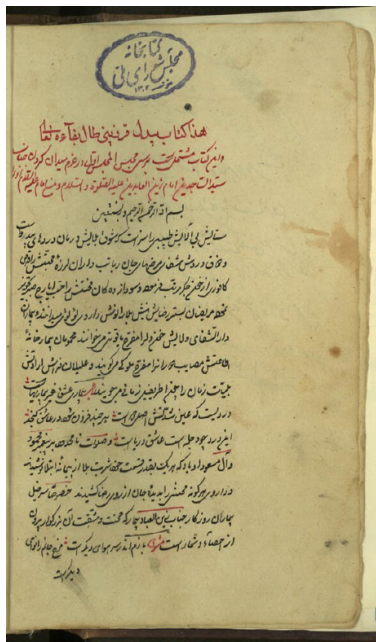
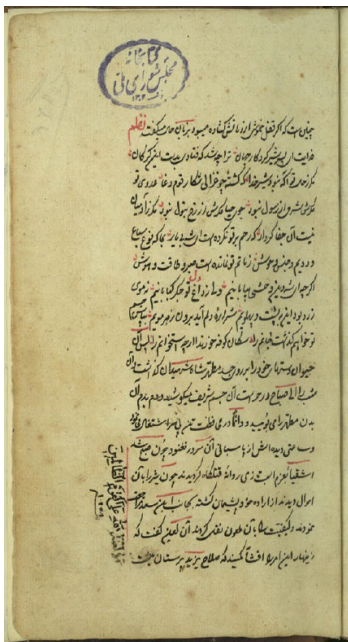
نسخه به شماره بازیابی ۲۹۷۱ محفوظ در کتابخانه وزیر یزد، مورخ ۱۲۵۷ ق.

تصویر ۸: انجام.

تصویر ۷: آغاز.

نسخه به شماره بازیابی ۷۹۷۰ محفوظ در کتابخانه مجلس در تهران، مورخ ۱۲۵۸ ق.

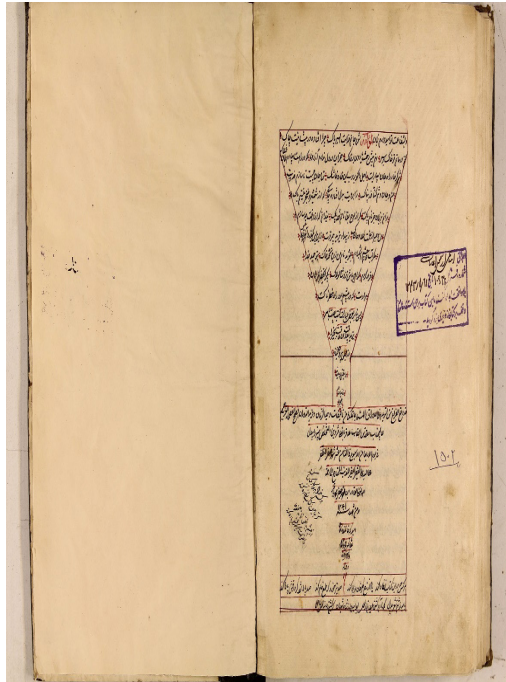

تصویر ۱۱: انجام

تصویر ۱۰: آغاز.

تصویر ۹: فهرست مطالب

نسخه به شماره بازبایی ۱۵۰۲ محفوظ در کتابخانه وزیری یزد، مورخ ۱۲۶۱ ق.

تصویر ۱۳: انجام.

تصویر ۱۲: آغاز.

نسخ چاپ سنگی ماتمکده

پس از ورود چاپ سربی (۱۲۳۲ق) و پس از آن چاپ سنگی به ایران و انتشار نخستین کتاب در ۱۲۴۹ ق، صنعت چاپ سنگی نخست در تبریز و سپس در تهران و سایر شهرها رواج یافت (لعل شاطری، ۱۴۰۱: ۲۰۷-۲۰۶). به نظر می‌رسد که نخستین نسخه‌های ماتمکده که به صورت خطی در اختیار جامعه دوره قاجار قرار داشت، از نظر محتوا و ساختار ظاهری، به صورت کامل و منسجم نبوده و از این رو درخواست ارائه نسخه کامل از سوی چاپخانه‌ای سنگی در تهران به بیدل داده شد و در ۱۲۶۶ ق مراحل کتابت، تصویرسازی و چاپ آن پایان و انتشار یافت. بیدل در این باره آورده است که:

«اهالی دارالطباعة مبارکه درخواست کردند که این خاکسار به هر طریق که باشد جلد ثانی را تمام کرده که در دارالطباعة مطبوع گردد و نسخه بسیار شود. شاید بعد از انتشار نسخه، مرد صاحب هستی^۱ از غیب پدید آید و رفع موانع نماید تا ان شاء الله در اندک زمانی جلد اول بحول الله تعالی و قوته تألیف شود و مطبوع افتد. چون اجابت سؤال به قدر امکان راجع و رد آن مرجوح بود، با پریشانی احوال و بی‌دماغی و افسردگی خاطر در اتمام جلد ثانی پرداختم و به سی و پنج مجلس مرتب ساختم» (بیدل، ۱۲۶۶: دیباچه).

۱. ظ: صاحب همّتی.

اگرچه در بررسی‌های صورت پذیرفته در مراکز آرشیوی، جلد اول ماتمکده یافت نشد و به احتمال فراوان نگارش آن هیچ‌گاه از سوی بیدل انجام پذیرفته است، نویسنده کتاب مینودر (باب الجنه قزوین) بر این اعتقاد است که «بیدل در ۱۲۶۶ ق به تهران رفت و جلد نخستین کتاب خود (ماتمکده) را چاپ کرد، سپس جلد دوم را تصحیح نموده، چاپ و منتشر نمود» (گلریز، ۱۳۶۸: ۴۰۸/۲) البته او برای ادعایش، هیچ‌گونه دلیل و سند معتبری ارائه نمی‌کند.

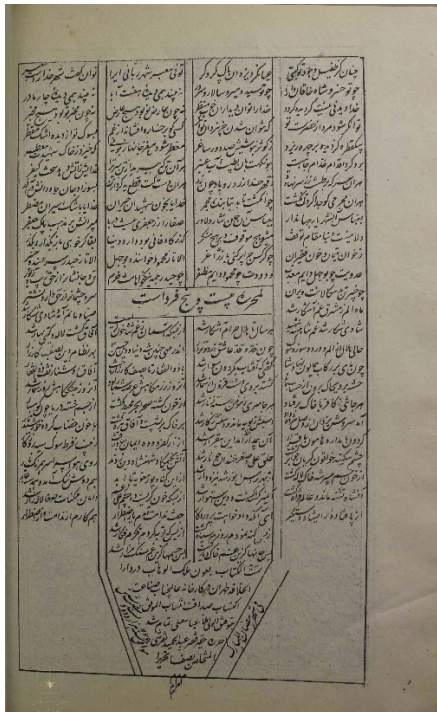
جلد دوم ماتمکده، توسط عبدالحمید تفرشی (صفا) که در چاپخانه سنگی ملاعباسعلی واقع در تهران به تاریخ ۱۲۶۶ ق انتشار یافته و در کتابخانه ملی به شماره بازیابی ۶-۷۹۹۴ محفوظ است. مشخصات ظاهری این نسخه عبارت است از: ابعاد: ۲۱cm×۳۵، جلد: مقوا با روکش تیماج، خط: نستعلیق، تعداد اوراق: ۱۸۰، تعداد سطر: متفاوت، تعداد تصویر: ۱۲.

از ۱۲۶۶ ق تا پایان دوره قاجار، ماتمکده بارها به صورت مصور تجدید چاپ شد که می‌توان آن را در راستای خواست فزاینده مخاطبان مبنی بر گسترش کمی و سهولت دسترسی و همچنین ظهور صنعت چاپ در ایران دانست. تا پیش از این زمان، اندک نسخه‌های تولیدی به دلیل دشواری تهیه و زمان‌بری فرآیند آماده‌سازی توسط کاتب، از قیمتی نسبتاً گران برخوردار بود و در پی آن، تهیه آن برای تمامی اقشار مقدور نبود اما در این هنگام، به سبب فراگیری ابزار نشر - چاپ سربی و سنگی - آثار تولیدی در شمارگان بیشتر و در مدت‌زمانی کوتاه، با قیمتی نازل‌تر از گذشته در اختیار مخاطبین قرار گرفت. از این رو، ورود نخستین دستگاه‌های چاپ سنگی و انتشار کتاب به این روش، تقاضای فزاینده مردم برای تهیه آثار، به ویژه کتاب‌هایی با مضامین دینی را به همراه داشت.

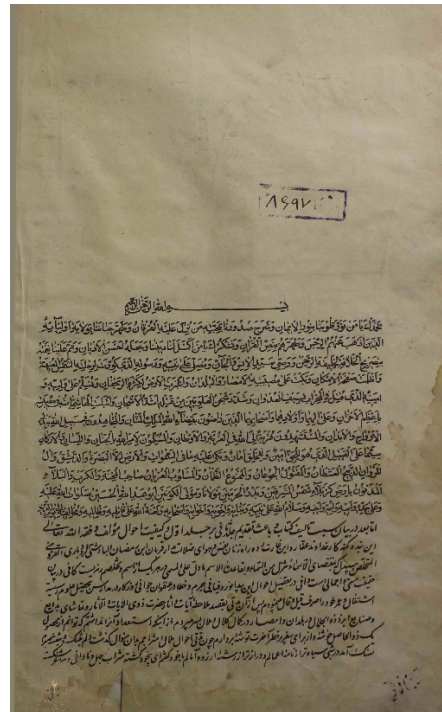
در نهایت، بررسی تعداد چاپ‌های صورت پذیرفته، ماتمکده را پس از طوفان البکاء اثر جوهری و پیش از اسرار الشهاده اثر اسماعیل بروجردی، می‌توان منبعی مورد توجه در مراسم یادبود واقعه کربلا دانست.

در ادامه تصویر چاپ‌های سنگی خواهد آمد:

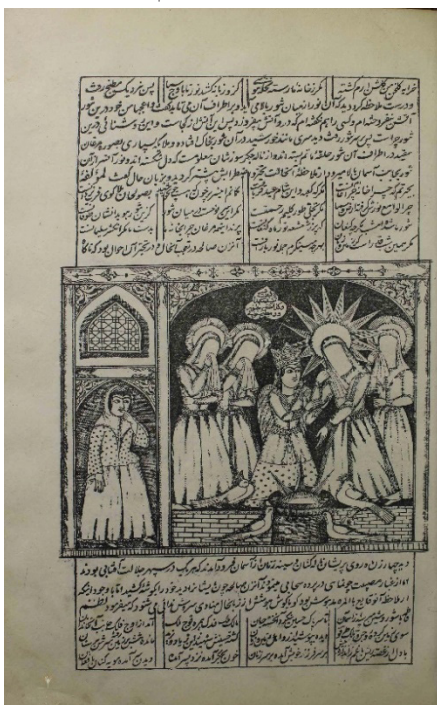
چاپ سنگی به شماره بازایی ۷۹۹۴-۶ محفوظ در کتابخانه ملی در تهران، منتشر شده در تاریخ ۱۲۶۶ ق.

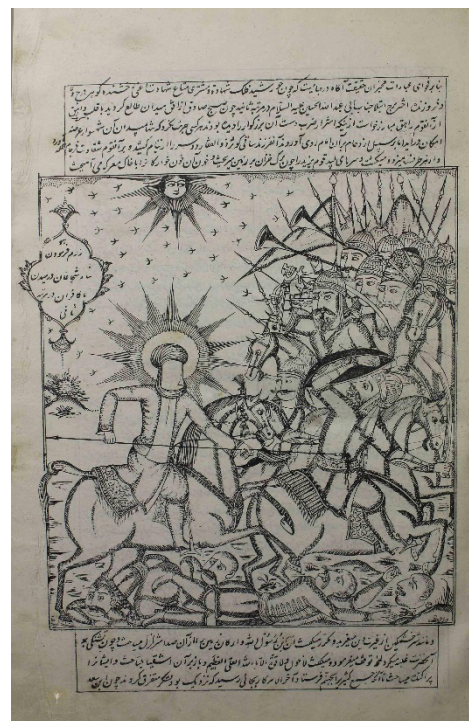
تصویر ۱۵: انجام.

تصویر ۱۴: آغاز.

تصویر ۱۷: نمونه تصویرسازی.

تصویر ۱۶: نمونه تصویرسازی.

نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مورخ ماتمکده

ردیف	نوع	تاریخ	محل تولید	ناشر	کاتب	محل نگهداری
۱	خطی	۱۲۵۵ق	سبزوار	----	احمد ابن رمضان علی	کتابخانه مجلس / تهران
۲	خطی	۱۲۵۶ق	----	----	سید حسین بن حاجی سیدرضی (میرزا جان)	کتابخانه آیت الله گلیایگانی / قم
۳	خطی	۱۲۵۶ق	----	----	محمدباقر حسینی	کتابخانه آیت الله حائری طبسی / قم
۴	خطی	۱۲۵۷ق	قزوین	----	محمدصادق یزدی	کتابخانه وزیری / یزد
۵	خطی	۱۲۵۸ق	----	----	----	کتابخانه مجلس / تهران
۶	خطی	۱۲۶۱ق	----	----	محمدکاظم بن نجابت	کتابخانه امام صادق (ع) / قزوین
۷	خطی	۱۲۶۱ق	----	----	محمدباقر بن محمدجعفر	کتابخانه وزیری / یزد
۸	خطی	۱۲۶۲ق	----	----	محمدحسین بن حاج خان جان غلام	کتابخانه آیت الله گلیایگانی / قم
۹	خطی	۱۲۶۳ق	----	----	----	کتابخانه معصومیه / قم
۱۰	سنگی	۱۲۶۶ق	تهران	ملاعباسعلی	عبدالحمید تفرشی (صفا)	کتابخانه ملی / تهران
۱۱	خطی	۱۲۶۹ق	----	----	محمدعلی بن ملاحسین قاری	کتابخانه آیت الله حائری طبسی / قم
۱۲	خطی	۱۲۷۴ق	----	----	حسین خان	کتابخانه آستان قدس رضوی / مشهد
۱۳	سنگی	۱۲۷۴ق	تهران	محمدتقی بن عبدالمحمد تهرانی	----	کتابخانه مسجد اعظم / قم
۱۴	خطی	۱۲۷۵ق	----	----	----	کتابخانه دایرة المعارف اسلامی / تهران
۱۵	خطی	۱۲۷۵ق	----	----	محمدشفیع بن آخوند ملاعباس	کتابخانه دایرة المعارف اسلامی / تهران
۱۶	سنگی	۱۲۷۷ق	تهران	----	محمدطاهر خوانساری	کتابخانه آستان قدس رضوی / مشهد

ردیف	نوع	تاریخ	محل تولید	ناشر	کاتب	محل نگهداری
۱۷	سنگی	۱۲۸۴ق	تهران	کربلایی محمد حسین و محمد قلی	----	کتابخانه آستان قدس رضوی / مشهد
۱۸	سنگی	۱۲۸۲ق	تهران	ملا عبدالحسین و محمد تقی خوانساری	----	کتابخانه آستان قدس رضوی / مشهد
۱۹	سنگی	۱۲۸۶ق	تهران	شاهزاده علی قلی میرزا	----	کتابخانه آستان قدس رضوی / مشهد
۲۰	سنگی	۱۲۸۷ق	تهران	محمد اکبر و محمد حسن خوانساری	----	کتابخانه آستان قدس رضوی / مشهد
۲۱	خطی	۱۳۰۵ق	----	----	جعفر علی بن محمد علی قزوین	کتابخانه امام صادق (ع) / قزوین
۲۲	سنگی	۱۳۱۶ق	تهران	محمد حسین خوانساری	محمد جواد بن حسین حسینی	کتابخانه ملی / تهران

ساختار و محتوای ماتمکده

درباره وجه تسمیه ماتمکده، گویا بیدل به سایر دیوان‌های مرثی (مقتل) پیش از خود توجه داشته است، چنانکه با عنوان ماتمکده، پیش از بیدل آثاری از سوی افرادی همچون ابوالبرکات منیر لاهوری (قرن ۱۰ق)، محمد تقی بن علی محمد نوری (قرن ۱۲ق) و محمد بن علی اکبر خراسانی (قرن ۱۳ق) تألیف شده بود. پس این احتمال وجود دارد که بیدل، عنوان اثرش را به تقلید از این آثار برگزیده باشد، اما خود چنین بیان کرده است:

«چون هر ورقی از اوراقش مشتمل بر اظهار حزن و سوگواری و هر صفحه از صفحاتش متضمن بر اشعار عزا و در ماتم سرای آن حضرت در عزا نشست، لهذا این کتاب را ماتمکده نام نهادم و هر واقعه‌ای از وقایع مسطوره او را مجلسی از مجالس آن قرار دادم» (بیدل، ۱۲۶۶: دیباچه).

با این حال، چنین به نظر می‌رسد که ماتمکده در راستای کاربردی عمومی برای مخاطبین توده تألیف شد، به این معنا که بیدل، جامعه هدف خود را مراسم روضه‌خوانی و استفاده‌کنندگان از این اثر را روضه‌خوانان و یا افراد توده دارای سواد در نظر گرفته است. در همین راستا، افزودن اشعاری از محتشم کاشانی، وصال شیرازی، میرزا ابراهیم جوهری و نوحه‌هایی از سایر مقاتل و یا حاصل طبع هنری بیدل - که به صورت ضمیمه پس از سی و پنج مجلس ماتمکده در چاپ سنگی (نسخه ۱۲۶۶ق) - مشاهده می‌شود، این نظر را تقویت می‌کند. همچنین، با توجه به شیوه تدوین اثر و نیز کاربرد اصطلاحاتی همچون «القصه» در جای جای ماتمکده که بیدل را در نقش راوی اثر، برای مخاطبین حاضر نمایش

می‌دهد، کاربرد اصلی این اثر را برای مراسم روضه‌خوانی در ایام محرم و صفر نشان می‌دهد، چنانکه بیدل به صورت غیر مستقیم نیز به این موضوع اشاره می‌کند:

«چون مجالس تعزیه جناب سید الشهدا (ع) در تکایا اغلب اوقات در شب‌ها منعقد می‌شود و محتاج به مشعل و چراغ است، در این ماتمکده نیز هر مجلسی که طولانی و تقاضای عنوان تازه می‌نموده آن عنوان را به لفظ مشعل ایراد نموده و به مقتضای بسط هر مجلسی مشاعل را مکرر کرده‌ام» (همان: دیباچه).

بیدل با توجه به سواد علمی و آگاهی در حوزه دینی، با نگاهی تیزبینانه برای آگاهی مخاطبین دارای بهره علمی و مذهبی متفاوت، در بخش‌های آغازین هر مجلس با اشاره به آیات قرآنی و منابع شناخته شده‌ای همچون *مقتل ابی مخنف*، *لهوف*، *محرّق القلوب*، *مجمع المصائب*، *مقاتل الطالبین*، *بحار الانوار* و *مخزن البکاء*، به مرجع روایات خود اشاره کرده است تا از سویی وهم‌آلودگی و اغراق‌آمیزی محض را از اشعارش بزدايد و از سویی وسعت معلومات دینی خود را در راستای غنی‌سازی کلام، ارائه نماید. با این وجود، نمی‌توان نگرش بیدل به روایات مرتبط با واقعه کربلا را مبنی بر رویکردی حدیث‌شناسانه و بر اساس صحت‌سنجی روایات دانست، بلکه او بیشتر به نقل روایات، برای تداوم خط سیر روایی اثر خود پرداخته است.

در مجموع، با وجود غنای علمی-ادبی بیدل، از او اثری دیگر در دست نیست و جلد دوم ماتمکده تنها اثر موجود از او محسوب می‌شود، چنانکه پس از انتشار چاپ سنگی این اثر در ۱۲۶۶ق، دیگر نشانی از بیدل در هیچ یک از منابع در دست نیست و تاریخ دقیق پایان زندگی و مدفن او در هاله‌ای از ابهام قرار دارد.

به احتمال فراوان توجه بیدل به بهره‌گیری از تقسیم‌بندی کتاب (سی و پنج مجلس) برای بهره‌گیری از هر بخش آن در یک شب از شب‌های محرم و صفر در مراسم روضه‌خوانی بود، چنانکه اختصاص حجم گسترده‌ای از کتاب به سرگذشت اسیران کربلا قابل توجه است.

ساختار نهایی ماتمکده (قابل مشاهده در چاپ سنگی ۱۲۶۶ق) مبنی بر یک دیباچه و سی و پنج مجلس به شرح زیر است:

مجلس اول: اراده کردن زین العابدین (ع) به سوی میدان و استغاثه کردن سید الشهدا (ع) و نیافتن یاور.

مجلس دوم: وصیت کردن سید الشهدا (ع) اهل بیت (ع) را به صبر و شکیبایی و شهادت علی اصغر (ع).

مجلس سوم: وداع حضرت و سپردن اسرار امامت به سید الشاجدین (ع).

مجلس چهارم: وداع کردن سید الشهدا (ع) با سکینه خاتون و برخی از احوالات رسول خدا (ص).

مجلس پنجم: اسلحه پوشیدن سید الشهدا (ع) و رفتن به سوی معرکه عدوان.

مجلس ششم: مکالمه سید الشهدا (ع) در میدان با کوفیان بی‌ایمان.

مجلس هفتم: آمدن زعفر زاهد و منصور ملک به نصرت سرور شهیدان و قبول نکردن آن حضرت.

مجلس هشتم: مبارزه سید الشهدا (ع) با یزید ابطحی و کشته شدن آن ملعون و رفتن به سوی فرات.

مجلس نهم: مراجعت جناب سید الشهدا (ع) از نهر فرات به سوی خیمه‌گاه و وداع نمودن اهل بیت (ع) و رفتن به قتلگاه.

مجلس دهم: جهاد آخرین شهسوار دین بالشکر ابن سعد لعین و افتادن از پشت زین به زمین.
 مجلس یازدهم: کیفیت شهادت عبدالله بن حسن (ع).
 مجلس دوازدهم: احوال جوان نصرانی و شهادت آن سعادتمند بعد از مسلمانی.
 مجلس سیزدهم: کیفیت شهادت امام الثقلین و شمس المشرقین و ضیاء الخاقین ابی عبدالله الحسین (ع) شامل دو مشعله: شهادت سید الشهدا (ع) بنا به روایتی به دست خولی لعین و سنان بی دین، شهادت سید الشهدا (ع) بنا به روایت مشهور به دست شمر.
 مجلس چهاردهم: بعضی از خوارق عاداتی که بعد از شهادت حضرت در جهان ظاهر شد.
 مجلس پانزدهم: گریستن مخلوقات بر جناب سید الشهدا (ع) و ناله کردن روح الامین در قتلگاه.
 مجلس شانزدهم: احوال ذوالجناح بعد از شهادت شهسوار عرصه فلاح.
 مجلس هفدهم: آمدن شیر به قتلگاه و حراست نمودن جسد مطهر شاه مظلومان را از اسب تازی لشکر اعدا.
 مجلس هجدهم: غارت خیام و تاراج اهل بیت (ع) به فرمان عمر سعد ملعنت فرجام.
 مجلس نوزدهم: آمدن مرغان به قتلگاه سلطان کربلا و رساندن خیر شهادت حضرت به اطراف عالم، شامل سه مشعله: رفتن مرغ سفیدی به مدینه رسول خدا (ص) و مراسم تعزیت مرغان، شفا یافتن دختر یهودی از خون سید الشهدا (ع)، کیفیت احوال و اطلاع یافتن فاطمه بیمار از شهادت پدر بزرگوار.
 مجلس بیستم: ورود اهل بیت (ع) به قتلگاه شهیدان، شامل دو مشعله: احوال و گفتار زینب خاتون (س) در قتلگاه، احوال سکینه خاتون و ام کلثوم (س) در قتلگاه.
 مجلس بیست و یکم: کیفیت قطع نمودن دست های سید الشهدا (ع) توسط ساربان شقاوت مآل در قتلگاه. مجلس بیست و دوم: ورود اهل بیت (ع) به کوفه، شامل دو مشعله: احوال اهل بیت (ع) از قتلگاه تا منزل نمودن در کُناسه کوفه، بردن خولی ملعون سر مبارک سید الشهدا (ع) را به خانه خود.
 مجلس بیست و سوم: ورود اهل بیت (ع) به کوفه و مخاطبه ایشان با اهل آن بلده فتنه بنیان، شامل دو مشعله: ورود به کوفه و مکالمات زینب خاتون (س)، مکالمات فاطمه و ام کلثوم و امام زین العابدین (ع) با کوفیان.
 مجلس بیست و چهارم: ورود اهل بیت (ع) و سرهای شهیدان به روایت مسلم گچ کار و حضور ایشان به مجلس ابن زیاد، شامل چهار مشعله: ورود آن بی کسان با سرهای شهیدان به نقل مسلم، دخول اهل بیت (ع) به مجلس ابن زیاد، مکالمه ابن زیاد با اهل البیت (ع)، ورود مختار به مجلس ابن زیاد.
 مجلس بیست و پنجم: بردن اهل بیت (ع) از کوفه به شام، شامل پنج مشعله: خروج اهل بیت (ع) از کوفه، وقایع منزل اول در تکریت و وادی نخله، ورود به منزل موصل، وقایع دیر نصرانی، ورود اسیران و سرهای شهیدان به شهر عَسَقْلان.
 مجلس بیست و ششم: احوال اهل بیت (ع) در راه شام، شامل پنج مشعله: ورود اسیران به شهر حلب، گذراندن اسیران از حصن، مغاره النعمان و شیزر، گذراندن اهل بیت (ع) از شیزر و حماه و رسیدن به حمص، ورود اهل بیت (ع) و سرهای شهدا به بعلبک، احوال پنجاه نفر موکل سر جناب سید الشهدا (ع).

مجلس بیست و هفتم: ورود اهل بیت محنت انجام به شام، شامل سه مشعله: احوال شام و ورود اسیران به آن، ورود اهل بیت (ع) به شام بنا بر روایت سهل ساعدی، برخی از وقایع روز ورود اهل بیت (ع) به شام. مجلس بیست و هشتم: بردن اهل بیت (ع) به مجلس یزید، شامل چهار مشعله: آوردن اسرا از خرابه به سرای یزید، مکالمات یزید با امام عباد و سکینه خاتون، بعضی از وقایع اهل بیت امام شهید در مجلس یزید، بعضی از مزخرفات یزید در رجحان خود بر امام شهید.

مجلس بیست و نهم: برخی از واقعات شهر شام و بعضی از وقایع اهل بیت (ع) در مجلس یزید، شامل سه مشعله: رسوایی و شرمساری یزید پلید، کنیزی خواستن ام‌کلثوم از سوی ظهیر نامی، خواب دیدن کنیز یزید و حکایت آن.

مجلس سی ام: حضور بعضی نصاری در مجلس یزید مردود، شامل چهار مشعله: مسلمانی رأس الجالوت یهود در مجلس یزید و کشته شدن او، جاثلیق نصاری در مجلس یزید و کشته شدن او، احوال عبدالشمس نصاری سفیر ارسالی به نزد یزید، احوال رسول پادشاه روم مشهور به فرنگی در مجلس یزید.

مجلس سی و یکم: احوالات اهل بیت رسول آنام در شام، شامل چهار مشعله: مسجد رفتن سید الساجدین (ع) و گفتگو با یزید، خواب دیدن سکینه خاتون رسول خدا (ص) را در شام، وفات صغیره سه ساله سید الشهدا (ع) در شام، خواب هنده و عزاداری اهل بیت (ع) در شام.

مجلس سی و دوم: مراجعت اهل بیت رسول آنام از شام به مدینه حضرت خیرالآنام، شامل شش مشعله: سبب مراجعت اهل بیت (ع) و اظهار پشیمانی یزید، عذرخواهی یزید از سید الساجدین (ع) و پس دادن اسباب اهل بیت (ع) و خروج از شام، زیارت جابر بن عبدالله انصاری، ملاقات جابر با اهل بیت (ع) در کربلا، خواب دیدن خدیجه، زوجه یحیی برمکی، فاطمه زهرا (س) را.

مجلس سی و سوم: خروج اهل بیت (ع) از کربلا به مدینه.

مجلس سی و چهارم: ورود بشیر جزلم به مدینه و رساندن خبر مراجعت اهل بیت (ع).

مجلس سی و پنجم: ورود اهل بیت (ع) به مدینه رسول مختار.

نتیجه‌گیری

با رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران از دوره صفویه، تولید متون ادبی در زمینه زندگی امامان شیعی مورد توجه کلیه اقشار جامعه قرار گرفت. در دوره قاجار، به مثابه میراث‌دار ادوار گذشته این جریان با شدتی بیشتر دنبال شد، چنانکه تولید مراثی با محوریت واقعه کربلا در حجم گسترده‌ای صورت پذیرفت. ماتمکده اثر بیدل، از جمله این آثار بود که طی یک دهه پس از سرایش آن، بارها به صورت دستنویس مورد استنساخ قرار گرفت اما سرانجام با ورود و گسترش صنعت چاپ سنگی در ایران، محتوای کامل و نهایی آن از سوی بیدل به چاپخانه‌داری در تهران سپرده و منتشر شد. آنچه در خط سیر تولید این نسخه‌های اهمیت است، تعامل دوسویه مؤلفین در دوره قاجار با صنعتی نوظهور است که ثمره آن تولید اثر در تعداد فراوان و نیز برخوردار از آرایه‌های هنری همچون تصویرسازی بود. نتیجه مهم دیگر این تعامل، بازنشر مشهود این اثر تا پایان دوره قاجار بود. هرچند نسخ خطی این اثر غالباً در بردانده ۳۰ مجلس بود، نسخه چاپ سنگی آن به

صورت کامل دارای ۳۵ مجلس است. محتوای ماتمکده بر محور وقایع کربلا قرار دارد که در بردارنده قرائت های چهارگانه است: تراژیک (ایجاد فضای روایی وقایع توأم با سوز و گداز)، عرفانی (تعریف بلایا و مصائب مبنی بر عشق و محبت به ذات اقدس الهی)، تقدیرگرایانه (سرنوشت توأم با مصائب تقدیری از سوی خداوند و عدم توان مخالفت یا تغییر آن) و حماسی (پایبند بر باور و استقامت برای آن با وجود قرار داشتن در سخت ترین شرایط).

منابع

- آلگار، حامد. (۱۳۹۶). دین و دولت در ایران. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- افسری کرمانی، عبدالرضا. (۱۳۷۱). نگرشی به مرثیه سرایی در ایران. ج ۱. تهران: اطلاعات.
- باریک بین، محمدکریم. (۱۳۹۰). فهرست نسخه های خطی کتابخانه امام صادق (ع) قزوین. ج ۲. قزوین: حوزه علمیه قزوین.
- تنکابنی، محمد. (۱۳۸۳). قصص العلماء. به کوشش محمد رضا برزگر خالقی. تهران: علمی و فرهنگی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). حیات فکری و سیاسی امامان شیعه. قم: انصاریان.
- جمال زاده، سید محمد علی. (۱۳۴۱). فرهنگ لغات عامیانه. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- حائری، عبدالحسین. (۱۳۹۴). نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران با دورویه تمدن برژوازی غرب. تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. ج ۱۴. تهران: دانشگاه تهران.
- دیولافوا، ژان. (۱۳۷۱). ایران، کلمه و شوش. ترجمه محمد علی فرهوشی. تهران: دانشگاه تهران.
- رحیمی، بابک. (۱۳۹۶). «تکیه دولت تهران: دولت تثناتی قاجار». ترجمه مصطفی لعل شاطری. تاریخ نو. (شماره ۲۱)، ۳۹-۱۷.
- رستگار، منصور. (۱۳۸۰). انواع شعر فارسی. شیراز: نوید.
- رضازاده شفق، صادق. (۱۳۵۲). تاریخ ادبیات ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۹). ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: بهزاد.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۷۱). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۲. تهران: فردوسی.
- صاحبی، محمد جواد. (۱۳۷۳). «مقتل و مقتل نگاری». کیهان فرهنگی. (شماره ۱۱۱)، ۳۳-۳۱.
- طایفی، شیرزاد. (۱۳۸۹). «نمودهای مذهبی در شعر قاجار». ادیان و عرفان. (شماره ۲)، ۱۲۷-۱۰۸.
- عابدی ها، حمید و همکاران. (۱۳۹۱). «نقد و تحلیل ادبی، تعلیمی و تاریخی ماتمکده بیدل قزوینی». پژوهش زبان و ادبیات فارسی. (شماره ۲۶)، ۷۱-۱۰۲.
- عابدی ها، حمید. (۱۳۹۴). «شرح احوال و ارزش های ادبی ماتمکده بیدل قزوینی». کهن نامه ادب پارسی. (شماره ۲)، ۱۰۶-۷۵.
- قاجار، ناصرالدین. (۱۳۹۰). دیوان کامل. به کوشش حسن گل محمدی. تهران: علم.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۳۹۷). نخستین رویارویی های هنر عصر ناصری با هنر غرب (موسیقی، نمایش، نقاشی). مشهد: مرندیز.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۱). «واکاوی تکنیک چاپ سنگی در دوره قاجار با تکیه بر تصویرسازی میرزا علی قلی خویی (ملزومات اولیه، ویژگی های فنی، عوامل اجرایی)». پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی. (شماره ۱)، ۲۳۰-۲۰۳.
- گلریز، سید محمد علی. (۱۳۶۸). مینودر (باب الجنه قزوین). ج ۲. قزوین: طه.
- مردانی، فیروز. (۱۳۸۱). «مرثیه سرایی در ادبیات فارسی». کیهان فرهنگی. (شماره ۱۹۷)، ۵۱-۴۶.
- معیر الممالک، دوستعلی خان. (۱۳۹۰). یادداشت هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه. تهران: تاریخ ایران.
- ورجاوند، پرویز. (۱۳۷۷). سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین. ج ۲. تهران: نشرنی.